HEMCHAND YADAV VISHWAVIDYALAYA, DURG (C.G.)

Website -www.durguniversity.ac.in, Email - durguniversity@gmail.com

SCHEME OF EXAMINATION

&

SYLLABUS

of

M.A.(Sanskrit) Annual Exam

UNDER

FACULTY OF ARTS

Session 2023-24

(Approved by Board of Studies)

Effective from June 2023

पाठ्यक्रम–वार्षिक परीक्षा पद्धतिः– 2023–24

एम.ए.पूर्व– संस्कृत

स्नातकोत्तरस्य पूर्व वर्षे निम्नलिखितानि पंच प्रश्नपत्राणि भविष्यन्ति। प्रश्नपत्रं पंच खण्डेषु (5 इकाई) विभक्तं भविष्यति। प्रत्येकस्य खण्डस्य कृते 20 अड्.काः निर्धारिताः सन्ति।

क्रमांक	प्रश्ननत्रम्	प्रश्नपत्रस्य नाम	पूर्णांकः
1	प्रथमप्रश्नपत्रम्	वैदिकसाहित्यम्	100
2	द्वितीयप्रश्नपत्रम्	व्याकरणशास्त्रम्	100
3	तृतीयप्रश्नपत्रम्	भाषाविज्ञानम्	100
4	चतुर्थप्रश्नपत्रम्	दर्शनशास्त्रम्	100
5	पञ्चमप्रश्नपत्रम्	साहित्यशास्त्रम्	100
		योगः—	500

3/6/2023 3/6/23 3/6/23

Dr. Divya Deshpandey   Dr. Sushma Tiwari   Shri Jainendra Diwan

प्रथमप्रश्नपत्रम्– वैदिकसाहित्यम्

इकाई प्रथमः – अधोलिखितानां सूक्तानाम् अध्ययनम्–

अग्निः 1.1 इन्द्रः 2.12, वरूणः–7.86, विष्णुः–1.154

पुरूषसूक्तम्–10.90 विश्वेदेवाः–1.89, शिवसंकल्पसूक्तम्–30.4.16,

सरमापणिसूक्तम्–10.108, रूद्रसूक्तम् (शुक्लयजुर्वेदस्य षोडशाऽध्यायः–16 मन्त्राः)

इकाई द्वितीयः – ऐतरेयब्राह्मणम् (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्)

इकाई तृतीयः – ईशावास्योपनिषद्

इकाई चतुर्थः – 1. निरूक्तम् (प्रथमोऽध्यायः)

2. निरूक्तगतानामधोलिखितानां पदानां निर्वचनम्–

आचार्यः, वीरः, ह्रदः, गोः समुद्रः, वृत्रः, आदित्यः, उषस्, मेघः, वाक्

उदकम्, नदी, अश्वः, अग्निः, जातवेदस्, वैश्वानरः, निघण्टुः।

इकाई पञ्चमः – संहिता–ब्राह्मण–आरण्यक–उपनिषदां वेदाङ्ग.गानां च संक्षिप्तपरिचयः।

अनुशंसितग्रन्थाः–

ऋक्सूक्तसंग्रह	–	डॉ. हरिदत्त शास्त्री, साहित्य भण्डार, मेरठ
ऋक्सूक्तसंग्रह	–	तारिणीश झा, प्रकाशन केन्द, लखनऊ
ईशावास्योपनिषद्	–	डॉ. विजय शंकर पाण्डेय, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
ईशावास्योपनिषद्	–	गीताप्रेस, गोरखपुर
एतरेयब्राह्मणम्	–	हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् – डॉ. उमाशंकर शर्मा ऋषि, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
निरूक्तम्	–	डा. उमाशंकर शर्मा ऋषि, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
वैदिकसाहित्यस्येतिहासः	–	डॉ. राजधर मिश्रः श्याम प्रकाशन, जयपुर
वैदिक साहित्य और संस्कृति	–	आचार्य बलदेव उपाध्याय, शारदा संस्थान, वाराणसी
वैदिक साहित्य और इतिहास	–	श्री गजानन शास्त्री मुसलगाँवकर, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
वैदिक साहित्य एवं संस्कृति	–	डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन वाराणासी

3/6/2023 3/6/23 3/6/23

Dr. Divya Deshpandey Dr. Sushma Tiwari Shri Jainendra Diwan

द्वितीयप्रश्नपत्रम् – व्याकरणशास्त्रम्

इकाई प्रथमः – परिभाषा–संहिता, गुणः, वृद्धिः, प्रातिपदिकम्, नदी, घि, उपधा, अपृक्तम्, गति, पदम्, विभाषा, सवर्णम्, टि, प्रगृह्यम्, सर्वनामस्थानम्, निष्ठा।

इकाई द्वितीयः – कारकप्रकरणम् –वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीतः (सम्पूर्णम्)

इकाई तृतीयः – समासप्रकरणम्– लघुसिद्धान्तकौमुदीतः (केवलसमासः तत्पुरुषसमासश्च)

इकाई चतुर्थः – कृदन्तप्रकरणम्– लघुसिद्धान्तकौमुदीतः

अध्येतव्यप्रत्ययाः– तव्यत्, तव्य, अनीयर्, यत्, ण्यत्, क्यप्, ण्वुल्, तृच्, णिनि, अच्, क्त, क्तवतु, शतृ, शानच्, तुमुन्, क्त्वा, ल्यप्, ल्युट्, इष्ठन्,

तद्धितप्रकरणम् (लघुसिद्धान्तकौमुदीतः)

अध्येतव्यप्रत्ययाः – अण्, ण्य, इञ्, ढक्, त्व, तल्, ष्यञ्, ईयसुन, इष्ठन्, तरप्, तमप्, इनि, ठन् मतुप्, इतच्।

इकाई पञ्चमः – महाभाष्यस्य पश्पशाह्निके निम्नांकिताः विषयाः–

शब्दस्य परिभाषा,

शब्दार्थसम्बन्धः,

व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि,

व्याकरणस्य परिभाषा,

साधुशब्दानां प्रयोगस्य परिणामः,

व्याकरणस्य पद्धतिः।

अनुशंसितग्रन्थाः–

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	–	गोपालदत्त पाण्डेय, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी
लघुसिद्धान्तकौमुदी	–	डॉ. कौशलकिशोर पाण्डेय, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
लघुसिद्धान्तकौमुदी	–	महेश सिंह कुशवाहा, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
व्याकरण महाभाष्यम् (1–5 आह्निकानि)	–	कृष्णदास अकादमी, वाराणसी

3/6/2023 Dr. Divya Deshpandey

3/6/23 Dr. Sushma Tiwari

3/6/23 Shri Jainendra Diwan

तृतीयप्रश्नपत्रम्– भाषाविज्ञानम्

इकाई प्रथमः –	भाषायाः परिभाषा, भाषा–बोली– इत्येतयोः भेदः,
	भाषाणां वर्गीकरणम्– आकृतिमूलकं पारिवारिकं च।
इकाई द्वितीयः –	संस्कृतध्वनिदृष्ट्या मानवीयं ध्वनियन्त्रम्,
	ध्वनिपरिवर्तनस्य कारणानि, ध्वनिनियमः (ग्रिमः ग्रासमैनः वर्नरःच)
इकाई तृतीयः –	अर्थपरिवर्तनस्य दिशः कारणानि च,
	भारोपीयभाषापरिवारस्य संक्षिप्तपरिचयः।
	भारतीया आर्यभाषा–
	प्राचीनभारतीया आर्यभाषा (वैदिकसंस्कृतं लौकिकसंस्कृतञ्च)
	मध्यकालीनभारतीया आर्यभाषा (पालिः, प्राकृतम्, अपभ्रंशः)
	आधुनिकभारतीयानां आर्यभाषाणां परिचयः।
इकाई चतुर्थः –	पाणिनीयशिक्षा–
इकाई पञ्चमः –	धम्मपदम् (वग्गः1,2,3,4,5)
	कोमलचन्दजैनकृता प्राकृतप्रवेशिका पाठः–(1,2,3,14)

अनुशंसितग्रन्थाः–

भाषाविज्ञान – डॉ. भोलानाथ तिवारी, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी

पाणिनीयशिक्षा – डॉ. सत्यप्रकाश दुबे, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर

धम्मपदम् – श्री कन्छेदीलाल गुप्त, सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

प्राकृतप्रवेशिका – कोमलचन्दजैन, तारा बुक एजेन्सी, वाराणसी

भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र–डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

3/6/2023   3/6/23   3/6/23

Dr. Divya Deshpandey   Dr. Sushma Tiwari   Shri Jainendra Diwan

चतुर्थप्रश्नपत्रम्— दर्शनशास्त्रम्

इकाई प्रथमः —	तर्कसंग्रहः
इकाई द्वितीयः —	पातञ्जलयोगसूत्रम्— समाधिपादः (1—28 सूत्रपर्यन्तम्)
	साधनपादः (1—9 तथा 29—55 सूत्रपर्यन्तम्)
	विभूतिपादः (1—3) सूत्रपर्यन्तम्)
	भारतीयदर्शनस्य परिचयः— चार्वाक् दर्शनम्, जैनदर्शनम्, बौद्धदर्शनम् मीमांसादर्शनम्, वेदान्तदर्शनम्
इकाई तृतीयः —	सांख्यकारिका
इकाई चतुर्थः —	वेदान्तसारः
इकाई पञ्चमः —	उपर्युक्तग्रन्थानां समालोचनात्मकप्रश्नः।

अनुशंसितग्रन्थाः—

तर्कसंग्रहः	—	श्री शाश्वतानन्द झा, चौखम्भा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
सांख्यकारिका	—	आचार्य जगन्नाथ शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
वेदान्तसारः	—	डॉ. कृष्णकान्त त्रिपाठी, साहित्य भण्डार, मेरठ
वेदान्तसार'	—	आचार्य बदरीनाथझा शुल्क, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी
पातञ्जल योगसूत्रम्	—	स्वामी ओमानन्द तीर्थ, गीताप्रेस, गोरखपुर
भारतीय दर्शन	—	डॉ. नन्द किशोर देवराज, उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान
भारतीय दर्शन	—	चन्द्रधर शर्मा, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी

3/6/2023 3/6/23 3/6/23

Dr. Divya Deshpandey   Dr. Sushma Tiwari   Shri Jainendra Diwan

पंचमप्रश्नपत्रम्– साहित्यशास्त्रम्

इकाई प्रथमः	–	भरतमुनिकृतं नाट्यशास्त्रम् (प्रथमोऽध्यायः)
इकाई द्वितीयः	–	दशरूपकम् (प्रथमः द्वितीयः च प्रकाशः)
इकाई तृतीयः	–	भामहकृतः काव्यालङ्कारः (प्रथमः परिच्छेदः)
इकाई चतुर्थः	–	वामनकृता काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः (प्रथमम् अधिकरणम्)
इकाई पञ्चमः	–	दण्डिकृतः काव्यादर्शः (प्रथमः प्ररिच्छेदः)

अनुशंसितग्रथाः–

नाट्यशास्त्रम् (1–2 अध्यायः)	–	श्री बाबूलाल शुक्ल, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
दशरूपकम्	–	डॉ. केशवराव मुसलगॉवकर, चौखम्भा प्रकाशन, वाराणसी
काव्यालङ्.कारः	–	पं. बटुकनाथ शर्मा, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः	–	श्री हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
काव्यादर्शः	–	आचार्य श्री रामचन्द्र मिश्रः, चौखम्भा विद्या भवन, वाराणसी

3/6/2023   3/6/23   3/6/23

Dr. Divya Deshpandey   Dr. Sushma Tiwari   Shri Jainendra Diwan

पाठ्यक्रम– वार्षिक परीक्षा पद्धतिः

एम.ए. अंतिम– संस्कृत

स्नातकोत्तरस्य अंतिमवर्षे निम्नलिखितानि पञ्च प्रश्नपत्राणि भविष्यन्ति। प्रश्नपत्रं पंच खण्डेषु (5 इकाई) विभक्तं भविष्यति। प्रत्येकस्य खण्डस्य कृते 20 अङ्.काः निर्धारिताः सन्ति।

क्रमांक	प्रश्ननत्रम्	प्रश्नपत्रस्य नाम	पूर्णांकः
1	प्रथमप्रश्नपत्रम्	.काव्यम्	100
2	द्वितीयप्रश्नपत्रम्	काव्यशास्त्रम्	100
3	तृतीयप्रश्नपत्रम्	साहित्यसिद्धांतः	100
4	चतुर्थप्रश्नपत्रम्	धर्मार्थशास्त्राणि	100
5	पञ्चमप्रश्नपत्रम्	भाषाकौशलम्	100
		योग	500

3/6/2023
Dr. Divya Deshpandey

3/6/23
Dr. Sushma Tiwari

3/6/23
Shri Jainendra Diwan

षष्ठप्रश्नपत्रम् –काव्यम्

इकाई प्रथमः	–	मेघदूतम् – पूर्वमेघः
इकाई द्वितीयः	–	मेघदूतम् – उत्तरमेघः
इकाई तृतीयः	–	शिशुपालवधम् (प्रथमः सर्गः)
इकाई चतुर्थः	–	मृच्छकटिकम्
इकाई पञ्चमः	–	उपर्युक्तग्रन्थानां समालोचनात्मकप्रश्नः।

अनुशंसितग्रंथाः–

मेघदूतम्	–	श्री बैद्यनाथ झा, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
शिशुपालवधम् (प्रथमः सर्गः)	–	श्री रामजीलाल शर्मा, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
मृच्छकटिकम्	–	डॉ. जगदीशचन्द्र मिश्र,चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

3/6/2023 Dr. Divya Deshpandey

3/6/23 Dr. Sushma Tiwari

3/6/23 Shri Jainendra Diwan

सप्तप्रश्नपत्रम्– काव्यशास्त्रम्

इकाई प्रथमः – काव्यप्रकाशः (उल्लासः – 1,2)

इकाई द्वितीयः – काव्यप्रकाशः (उल्लासः – 4,5)

इकाई तृतीयः – काव्यप्रकाशः (उल्लासः – 7,8)

इकाई चतुर्थः – काव्यप्रकाशात् अधोलिखितानाम् अलंकाराणां सोदाहरणं लक्षणम्– अनुप्रासः, श्लेषः, वक्रोक्तिः, उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, समासोक्तिः अपह्नुतिः, निदर्शना, अर्थान्तरन्यास, दृष्टान्तः, विभावना, विशेषोक्तिः संकरः, संसृष्टिः ।

इकाई पञ्चमः – साहित्यदर्पणः– अधोलिखितविषयाः–

विश्वनाथकृतकाव्यलक्षणम्, अन्यलक्षणानां खण्डनञ्च ।

शब्दशक्तिः – संकेतग्रहः, अभिधा, लक्षणा, व्यंञ्जना च।

रसः (स्थायिभावसहितो रसभेदः, रूपकभेदः नाट्यस्य लक्षणम्

महाकाव्यस्य लक्षणम्।

अनुशंसितग्रंथाः–

काव्यप्रकाशः	–	पं. रघुनाथ चतुर्वेदी, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
साहित्यदर्पणः	–	आचार्य कृष्णमोहन शास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

3/6/2023 Dr. Divya Deshpandey

3/6/23 Dr. Sushma Tiwari

3/6/23 Shri Jainendra Diwan

अष्टमप्रश्नपत्रम् – साहित्यसिद्धान्तः

इकाई प्रथमः	–	वक्रोक्तिजीवितम् (प्रथमोन्मेषः)
इकाई द्वितीयः	–	ध्वन्यालोकः (प्रथम उद्योतः)
इकाई तृतीयः	–	काव्यमीमांसा (अध्यायः– 1,2,3,4,5)
इकाई चतुर्थः	–	औचित्यविचारचर्चा
इकाई पञ्चमः	–	साहित्यशास्त्रीया विभिन्न सम्प्रदायाः– अलंकारसम्प्रदायः, रससम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, औचित्य सम्प्रदायः ध्वनिसम्प्रदायश्च।

अनुशंसितग्रन्थाः–

संस्कृत साहित्य का इतिहास	–	आचार्य बलदेव उपाध्याय
वक्रोक्तिजीवितम्	–	श्री राधेश्याम मिश्र, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
ध्वन्यालोकः	–	डॉ. गंगासागर राज्य, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
हिन्दीकाव्यमीमांसा	–	डॉ. गंगासागर राय, चौखम्भा विद्या भवन, वाराणसी
औचित्यविचारचर्चा	–	आचार्य श्री ब्रजमोहन झा, चौखम्भा विद्या भवन, वाराणसी
भारतीय साहित्यशास्त्र (प्रथम खण्ड)	–	आचार्य बलदेव उपाध्याय, नन्दकिशोर एण्ड सन्स, चौक वाराणसी

3/6/2023 Dr. Divya Deshpandey

3/6/23 Dr. Sushma Tiwari

3/6/23 Shri Jainendra Diwan

नवमप्रश्नपत्रम्– धर्मार्थशास्त्राणि

इकाई प्रथमः –	रामायण– महाभारत –पुराणानां संक्षिप्त परिचयः।
	मार्कण्डेयपुराणम्– (अध्यायः– 79 देवीमहात्म्यम्, 80–महिषासुरसैन्यवधः, 81–महिषासुरवधश्च
इकाई द्वितीयः –	महाभारतम्– भगवद्गीता (अध्यायः–2,15,16)
इकाई तृतीयः –	मनुस्मृतिः (अध्यायः–1)
इकाई चतुर्थः –	कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रम् (प्रथमतः पञ्चमोऽध्यायपर्यन्तम्)
इकाई पञ्चमः –	उपर्युक्तग्रन्थानां समालोचनात्मकप्रश्नः।

अनुशंसितग्रथाः–

संस्कृत साहित्य का इतिहास	–	आचार्य बलदेव उपाध्याय
मार्कण्डेयपुराणम्	–	कन्हैयालाल मिश्र, चौखम्भा, विद्या भवन, वाराणसी
भगवद्गीता	–	गीताप्रेस, गोरखपुर
मनुस्मृतिः (1–2)	–	हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
मनुस्मृतिः (1–2)	–	डॉ. गजानन, मुसलगॉवकर संस्कृत संस्थान, वाराणसी
कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रम्	–	वाचस्पति गैरोला, चौखम्भा, विद्या भवन, वाराणसी

3/6/2023 Dr. Divya Deshpandey

3/6/23 Dr. Sushma Tiwari

3/6/23 Shri Jainendra Diwan

दशमप्रश्नपत्रम्—भाषाकौशलम्

इकाई प्रथमः — संस्कृतनिबन्धः

इकाई द्वितीयः — वाद—विवादलेखनम् अनुवादकार्यञ्च

इकाई तृतीयः — समाचारलेखनम् आवेदनपत्रञ्च

इकाईचतुर्थः — वाच्यपरिवर्तनम्, शब्दानां लिङगज्ञानं पर्यायवाचिनश्च।

इकाई पञ्चमः — वाक्यशुद्धिकला, अपठितपद्यानां गद्यांशस्य वा अर्थलेखनम्।

अनुशंसितग्रथाः—

निबन्धशतकम् — डॉ. कपिलदेव द्विवेदी

निबन्धकुसुमाञ्जलिः — डॉ. जयमन्त मिश्र

अनुवादचन्द्रिका — चक्रधर नौटियाल हंस

रचनानुवादकौमुदी — डा. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

प्रौढ़रचनानुवादकौमुदी—डॉ. कपिलदेव द्विवेदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

छन्दो मंजरी — डॉ. ब्रह्मानंद त्रिपाठी, चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

वृहतरन्नाकरः

गुप्तशुद्धिप्रदर्शन्— पं. अम्बिकादत्त व्यास

-------0------

Dr. Divya Deshpandey   Dr. Sushma Tiwari   Shri Jainendra Diwan